

מה תפקידן של אגדות בעיצוב של תודעה פוליטית?

ד"ר דודו רוטמן, חוקר ספרות עממית באוניברסיטה העברית, מצביע על הקשר בין יצירות כמו הגולם מפראג ומעשיות האחים גרים ובין תיאוריות הקונספירציה של ימינו

התראות במייל

עופרה רודנר

19 בדצמבר 2023

אגדות הן חומר בעירה פוליטי רב-עוצמה. ואנחנו רואים את זה לא רק בפונדמנטליזם אלא גם באגדות הקונספירציה ובגל הפשיסטי.

נכון. זה מה שאנחנו עושים משחר התרבות האנושית, ועל זה מבוססות גם האגדות המסורתיות ובעצם גם השמועות ותיאוריות הקונספירציה. אנחנו מחפשים הסבר למציאות וההסבר הזה בעצם מבוסס על מה שאנחנו חושבים מראש. מה שמשתנה עכשיו גם ברמה הגלובלית — ודונלד טראמפ הוא הדוגמה האולטימטיבית — זה ההתפתחות הטכנולוגית, שמאפשרת להפיץ סיפורים במהירות ובהיקפים חסרי תקדים. ומה שאני חוקר לאחרונה זה את הקשר בין ספרות עממית לתהליכים הגיאופוליטיים. בעצם את העניין הזה זיהינו כבר במחקר של האחים גרים, שבחרתי להתחיל איתם. השנה מציינים 211 שנה לפרסום הכרך הראשון של "מעשיות הילדים והבית" של וילהלם ויאקוב גרים, הנחשב כנקודת ההתחלה של המחקר המדעי על הספרות העממית.

מעשיות: האוסף המלא / האחים גרים. תרגום מגרמנית: שמעון לוי. ספרית פועלים, 1994

למה המחקר הזה מתחיל מהאחים גרים — ולא, למשל, מסופרים בני המאות ה-17 וה-18 שליקטו ותיעדו אגדות?

הסיבות קשורות בין היתר לאופן שבו האספנים עצמם הגדירו את עבודתם. אספנים מוקדמים יותר, כמו ג'מבטיסטה בזילה האיטלקי או שארל פרו הצרפתי, לא ראו עצמם

כחוקרים אקדמיים. האחים גרים הם הראשונים שהגדירו את מחקרם כמדעי. בסטנדרטים העכשוויים יש ביקורת על עבודתם, אבל יש הצדקה לראות אותם כראשונים שהגדירו את הפולקלור כמושא למחקר מדעי. האחים גרים עשו במודע פעולה פוליטית. הם רצו להציג את הביטוי האותנטי ביותר של רוח האומה הגרמנית בתקופה שלא היתה קיימת בפועל אומה גרמנית — זה היה קונסטרקט מדומיין. אגב, בהקדמה הם כותבים שאספו את המעשיות "בכפרים מאיכרות גרמניות קשישות", אך למעשה הם ליקטו אותן מקבוצה קטנה מאוד של מסרניות (אינפורמנטיות) — נשים אצילות, ממש לא קשישות, חלקן ממוצא צרפתי. וכדי שהמעשיות ימלאו את הייעוד שלהן, שני האחים סיננו, שיפצו, חידדו והקצינו בהן אלמנטים. למשל, הם בחרו להקצין את האלימות במעשיות מסוימות כדי שיתאימו לרוח הגרמנית כפי שהם תפשו אותה. זה מתבטא במקור של גרים יותר מבעיבודים שעשו להם אחר כך, והתרגום העברי של שמעון לוי שומר על הרוח המקורית שלהם.

ההתאמה הזאת נבעה גם משיקולים מסחריים או רק מתוך כוונה פוליטית וחינוכית?

זה נעשה בלי ציניות. האחים גרים היו קודם כל תוצר של התנועה הרומנטית. ואת מה שהם הבינו, כחוקרים וכתוצר של הרומנטיקה, היו אחרים שהבינו עוד הרבה לפנייהם באופן אינטואיטיבי. כלומר, הבינו שיש לאגדות האלה תפקיד בעיצוב התודעה של הקבוצה.

אחד הספרים שבהם זה מתבטא הוא "ספר יוסיפון" — טקסט מדהים שנוצר באזור איטליה באמצע המאה ה-10. פירוש השם הוא הספר של יוסף, והוא מוצג כספר של יוספוס פלביוס מהמאה ה-1, אך בפירוש מדובר בסוג של זיוף. מי שיצר את החיבור היה יהודי מדרום איטליה, שלקח טקסטים לטיניים שחלקם יוחסו בזמנו לפלביוס וארג מהם את ההיסטוריה היהודית בשרשרת של סיפורים, שמתחילים בראשית העולם ומסתיימים בנפילת מצדה. גם קריאה בחיבור הזה מראה מגמה פוליטית ברורה — להציג את היהודים כמרכיב משמעותי בהיסטוריה העולמית. מי שקורא את הספר יכול לחשוב שאלכסנדר מוקדון העריץ את היהודים או שהיהודים היו אחראים על נפילת הרפובליקה הרומית. הטקסט הזה כתוב בעברית ונועד לעצב מחדש את הזיכרון הקהילתי של יהודי איטליה כחלק מרכזי מהמרחב שהם נמצאים בו. הוא היה אחד הטקסטים הפופולריים ביותר בימי הביניים, ועד המאה ה-19 נחשב בטעות למקור העברי של כתבי יוספוס פלביוס. עד היום הוא פופולרי בקהילות חרדיות. אני ממליץ על המהדורה המדעית של דוד פלוסר, אך לספר יש מאות עיבודים, והפוטנציאל הכלכלי שלו לא סותר את הפוטנציאל הפוליטי. אנשים אוהבים לקרוא ולהפיק הוכחות

כביכול אותנטיות — ככל שזה יותר עתיק זה לכאורה יותר אותנטי — בשביל לקדם אינטרסים פוליטיים.

ספר יוסיפון / מהדורת דוד פלוסר. הוצאת מוסד ביאליק, 1978

אפשר להזכיר בהקשר הזה גם את התנ"ך.

אפשר, אף על פי שתהליך הסינון והעריכה שלו היה ארוך מאוד והיה נתון לוויכוח עד הגרסאות האחרונות. מהתקופה היותר מאוחרת בספרות העברית ישנו המקרה של הגולם מפראג, שהוא דוגמה טובה. לפני שהגולם פורסם בכתב, אנחנו יודעים שהיו כל מיני שמועות על רבנים, שיצרו בני אדם באמצעות הקבלה — זה מוטיב שקיים עוד מהעת העתיקה. אבל הסיפור הקונקרטי על המהר"ל שיצר יצור כזה — ומימש פנטזיות יהודיות על גיבור-על שמגן על הקהילה המקומית — זה משהו שנולד בתחילת המאה ה-20, אצל הרב יהודה יודל רוזנברג. כדי לחזק את הפסאדה האותנטית המציא רוזנברג סיפור שלם על כתב יד שהתגלגל אליו, ונכתב על ידי החתן של המהר"ל מפראג. זו היתה הצלחה מסחרית פנומנלית וכמובן תודעתית.

הגולם מפראג ומעשים נפלאים אחרים / יהודה יודל רוזנברג. הוצאת מוסד ביאליק, 1991

אבל לא תמיד ניסיונות כאלה מצליחים.

נכון. וכאן אני מגיע למקרה של שמואל זנוויל כהנא וספרו "אגדות הר ציון". כהנא היה מלומד ומנכ"ל משרד הדתות בשני העשורים הראשונים של המדינה. הוא הקפיד לציין שהוא דוקטור, ונהג לחתום כ"הממונה על ההר". הכוונה להר ציון, שהוא נקודת התצפית הטובה ביותר על הר הבית שהיתה מחוץ לחומות, בצד המערבי של ירושלים המחולקת. האתר הזה הוא אחד היחידים שנשארו בשליטה ישראלית אחרי 1948 והעובדה הזאת הפכה אותו למפעל החיים של כהנא, שמיפה מחדש את ההיסטוריה הקדושה של ארץ ישראל בהתאם לגבולות שנקבעו אחרי שביתת הנשק. נראה שניהול משרד הדתות לא היה כרוך בהרבה עבודה כי כהנא ניהל במקביל מפעל ספרותי מרשים של סיפורים שהוא המציא, ובאמצעותם ניסה לכוון טקסים ואמונות.

אגדות הר ציון / ש"ז כהנא. הוצאת ציון, 1965

בכרך הספציפי של ספרו "אגדות הר ציון", על אתרים באזור ירושלים והשפלה, הוא מסביר שהעם צריך אגדות, שזהו צורך דידיקטי, וכותב שלא חשוב אם זה היה או לא היה, יש פה אמת "שבהרגשה ובכיסופים". יש בזה משהו מגוחך אבל גם מכמיר לב, כי

המפעל של כהנא נועד לכישלון. אף אחד לא זוכר אותו או את הסיפורים שלו, בעיקר כי הזיוף שלו לא מספיק טוב. והסיבה האחרת היא שהחל בקיץ 1967 כבר היו תחליפים כמו הכותל, קבר רחל או מערת המכפלה, שלגביהם יש מסורת מתועדת של סיפור ופולחן. מהמקרה של כהנא אפשר להסיק שאי אפשר ליצור מקומות קדושים שאין לגביהם שום מסורת, או אגדות שאין להן שום אחיזה בשמועות או אמונות קדומות. אתה צריך לטפח משהו שכבר קיים בקבוצה שאליה אתה פונה. זה מה שעושה הפולקלור — שיח קבוע בין תפישות קיימות לאשרור שלהן. וככה אני מגיע לספר שרציתי לסיים איתו — "באודולינו" של אומברטו אקו.

ספר שפורסם באיטלקית בשנת 2000, אבל מתרחש במאה ה-12.

זה רומן שבמרכזו נמצא שקרן צעיר בשם באודולינו, שלכאורה אומץ על ידי קיסר האימפריה הרומית הקדושה, פרידריך ברברוסה. הוא מספר איך הוא השפיע על הפוליטיקה הגלובלית, כולל איך הוא תימרן את הקיסר לצאת למסע צלב שבמהלכו ברברוסה מת. הכל באמצעות סיפורי עם מומצאים. הספר הזה לא מדהים אבל הוא מראה בקיאות עצומה בפולקלור האירופי של ימי הביניים, ועוסק ברצינות במערכת הזיקות המורכבת שבין פולקלור, זיוף ופוליטיקה — זיקות שמלוות את התרבות האנושית מאז ועד היום.

**באודולינו / אומברטו אקו. תרגמה מאיטלקית: מרים שוסטרמן-פדובאנו.
הוצאת כנרת, 2005**

[הצטרפו לקבוצת הפייסבוק של מוסף "ספרים" של "הארץ"](#)

לחצו על הפעמון לעדכונים בנושא:

ספרות ספרים